

**Борис Савчук,**

доктор історичних наук, професор,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»
(м. Івано-Франківськ)

Boris Savchuk,

doctor of historical sciences, professor,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk)

Уляна Палійчук,

аспірант,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»
(м. Івано-Франківськ)

Ulyana Paliychuk,

graduate student,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk)

УДК 372.8
ББК 71.4

ПАМ'ЯТКООХОРОННИЙ РУХ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ГУЦУЛЬЩИНИ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

ACTIVITY IS FROM GUARD FOR MAINTAINANCE OF SAKRAL'NOY INHERITANCE OF GUCUL'SCHINI IN SOVIET TIMES

У статті розкрито причини, форми і методи руйнування сакральних споруд Гуцульщини за радянської доби, проаналізовано пам'яткоохоронну діяльність громадських товариств, сільських громад за їхнє відновлення, реставрацію і збереження.

Ключові слова: сакральна спадщина, Гуцульщина, громадські організації, Прикарпаття, сільські громади, церкви.

In the article reasons, forms and methods of destruction of sakral'nich buildings of Gucul'schini, are exposed in soviet times, pam'yatkookhoronnu activity of public societies, rural communities, is analysed for their renewal, restoration and maintainance.

Key words: sakral'na inheritance, Guculschina, public organizations, Prykarpattya, rural communities, churches.

В статье раскрыты причины, формы и методы разрушения сакральных сооружений Гуцульщины в советские времена, проанализирована памятникоохранная деятельность общественных организаций, сельских общин за их возобновление, реставрацию и сохранение.

Ключевые слова: сакральное наследие, Гуцульщина, общественные организации, Прикарпатье, сельские общины, церкви.

Актуальність дослідження. Сакральна архітектурна спадщина України - одна з найбагатших, найоригінальніших у Східній Європі. За доби радянського войовничого атеїзму їй було завдано чи не найбільшої шкоди, масштаби якої сумарно перевищують утрати двох світових воєн. Вони могли бути ще більшими, якби не діяльність інтелігенції та громадських організацій, а також самих вірян із захисту церковних споруд. Загальні тенденції та особливі явища боротьби за їхнє збереження, відновлення, використання відбувалися на Гуцульщині. Сказане зумовлює актуальність і практичну значущість заявленої у назві статті проблеми.

Мета статті - визначити причини, форми і методи руйнування сакральних споруд Гуцульщини за радянської доби та проаналізувати пам'яткоохоронну діяльність громадських товариств, сільських громад за їхнє відновлення, реставрацію і збереження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порушена проблема була предметом часткового висвітлення в історико-краєзнавчих та пам'яткознавчих дослідженнях, зокрема й довідникового характеру (П.Арсенич,



В.Вечерський, Б.Гаврилів, В.Грабовецький, В.Полек, В.Харитон, М.Ходан, З.Федунків, З.Царик та ін.), однак комплексно вона не досліджувалася.

Виклад основного матеріалу. Прикарпаття відзначається багатою спадщиною сакральної архітектури. Із близько 110 зафіксованих культових споруд 84-90 перебували на державному обліку, з-поміж них - 16 костелів та одна синагога. Статус пам'яток союзного значення мали чотири церкви: Благовіщенська 1587 р. у Коломиї, Різдва XVII ст. у Ворохті, Стародухівська XVII ст. у Рогатині, Пантелеймона XII ст. у с. Шевченкове. Чисельність пам'яток республіканського значення коливалася від 8 до 16, найвідомішими з-поміж них - Парафіяльний костел XVIII ст. в Івано-Франківську, костел 1762 р. у Богородчанах, Манявський монастир-скит 1611 р., костел 1666 р. у Рогатині, церкви Різдва у Галичі, Успенська у Крилосі та ін. Аналіз доступних документів [4, арк. 12-13; 8; 9, арк. 12; 10]

Як впливає із джерел, технічний стан майже 75 % споруд оцінювався як "добрий" чи "задовільний", інших — як "незадовільний", "аварійний", хоча останніх, вірогідно, було більше. Кращим він був у близько 35 діючих храмів (яких насправді було більше) завдяки опіці релігійних громад. У промислових цілях (склади, цехи тощо) використовували близько 15, а в культурно-освітніх (спортзали, кінотеатри, бібліотеки, культурологічні музеї, шість музеїв атеїзму тощо) - близько 23 сакральних споруд. Понад 40 храмів були недіючими, стояли пустою. Ситуацію, коли половина об'єктів не мала охоронно-орендної документації, виправили в середині 1980-х років, коли в більшості районів завершили складання описів, де фіксували місцезнаходження, умови зберігання, культурну цінність кожного об'єкта [10].

Наскрізьною через пам'ятокзначчі і мистецтвознавчі дослідження Г.Логвина, І.Могитича, Б.Сороки, М.Ходана та ін. [13; 14; ін.] проходить думка, що в гуцульській церковній архітектурі постійно повторюється традиційний тип тризубого та п'ятизубого хрещатого храму. При цьому майстри вирізняли їх самобутніми неповторними рисами, зокрема по-різному застосовували архітектурно-конструктивні деталі, змінювали пропорції об'єктів, їхній лад. Такому розмаїттю хрещатих церков немає аналогів в інших регіонах України чи навіть у Східній Європі. Гуцульські дерев'яні церкви до початку XX ст. зберігали характерну для Галицької Русі XII-XIV ст. пропорційність, наслідуючи таким чином традиції давньоруського кам'яного зодчества. Освоєні місцевими майстрами прийоми білокам'яної техніки творчо переосмислювалися і втілювалися в гармонійно скомпонованих і художньо довершених дерев'яних хрещатих культових спорудах.

Громадські організації Прикарпаття повсякчас порушували питання про необхідність збереження пам'яток сакральної архітектури в краї, зокрема на Гуцульщині. Так, до прикладу, на установчій конференції Івано-Франківської організації УТОПІК 1966 р. та серпневому 1968 р. пленумі Правління Товариства лунали голоси про потребу збереження "творів самобутнього народного мистецтва" — костелів, церков, гражд: "з них зробили склади" і "ніколи не ремонтують", тож вони потребують першочергового захисту [5, арк. 2, 5; 6, арк. 34].

Утім, проведення ремонтно-реставраційних робіт на сакральних спорудах, порівняно з іншими пам'ятками історії та культури, ускладнювалося низкою обставин, найбільше позначився тут "залишковий" підхід до збереження сакральної спадщини, а також атмосфера нетерпимості, небезпеки щодо осіб, які "ревню" виступають на їх захист. Красномовним прикладом цього слугує факт звільнення з посади інспектора з охорони пам'яток Івано-Франківського відділу в справах будівництва і архітектури З.Соколовського за внесення до реєстру пам'яток церкви св. Параскеви в Космачі, що була пов'язана, як сказано у відповідному наказі, "з ганебними вчинками 40 — 50-х років" (у ній воїни УПА освячували зброю) [15].

Були й інші чинники, які гальмували процес збереження сакральної спадщини Гуцульщини. Так, за нормативними актами, замовником проведення ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках дерев'яної і кам'яної архітектури міг виступати лише відділ у справах будівництва і архітектури облвиконкому. А управління культури облвиконкому фактично самоусунулося від розв'язання цього питання, хоча могло виступати замовником реставрації дерев'яних пам'яток з метою їх музеєфікації. Ради народних депутатів різних рівнів зосереджували зусилля на розв'язанні "більш важливих" соціальних питань, тож до справи охорони пам'яток підходили за "залишковим принципом".

У ситуації, що склалася, відділ у справах будівництва і архітектури облвиконкому та УТОПІК фактично спричинилися до порятунку сакральної архітектурної спадщини Гуцульщини. Обласна архітектура щороку реставрувала одну-дві дерев'яні церкви в межах визначеної суми 39-40 тис. крб. Виділені Держбудом УРСР кошти на відновлення пам'яток архітектури перерозподілялася здебільшого на ремонтно-реставраційні роботи в житловому фонді, тож намагалися самотужки шукати вихід із ситуації. Для цього з 1984 р. скоротили витрати на виготовлення документації щодо охоронних зон та замовили проекти на реконструкцію більшості дерев'яних пам'яток сакральної архітектури, що потребували негайного ремонту, зокрема у Довгопіллі й Барвінкові Верховинського, Снідавці й Рожневі Косівського, Білих Ославах Надвірнянського районів. Також порушували клопотання перед Держпланом, Мінфіном та Держбудом про збільшення лімітів на фінансування цього виду робіт [12, арк. 8].

Деяко парадоксальним явищем виглядає той факт, що за умов хронічної нестачі коштів на ремонт і реставрацію пам'яток сакральної архітектури виділені для цього фінанси інколи залишалися неосвоєними. Гадаємо, що річ не тільки в типовому для радянської командно-адміністративної системи господарювання явищі, а й ідеологічних мотивах. Так, секція містобудування і архітектури при обласному Правлінні УТОПІК



визнала, що не змогли відстояти проведення передбачених планом робіт на 1985 р. у Воздвиженській церкві (1849 р.) в Микитинцях (Косівщина) [12, арк. 2].

За досліджуваного періоду влада, з одного боку, суворо карала вірян, які боролися за збереження своїх храмів, з іншого боку, була лояльною до службовців, котрі припускалися їх самовільного знесення. Лише у 1980-1983 рр. зникло три такі споруди на теренах Гуцульщини: Михайлівську церкву 1850 р. у Довгопіллі (Верховинщина) перенесли на баланс відділу в справах будівництва і архітектури облвиконкому, який уклав із сільрадою охоронний договір. Квітневе 1983 р. обстеження показало, що пам'ятка перебувала "в задовільному стані" за винятком декоративного елемента, який збиралися поправити за фінансової допомоги Держбуду УРСР. Однак, згідно із серпневим рішенням райвиконкому, її самовільно знесли, а матеріал використали в господарських цілях. У складі комісії, що подала такий висновок, не було представників церковних і громадських інституцій та відділу архітектури. Перед знесенням не провели архітектурно-археологічних замірів та науково-технічного опису, як це вимагало законодавство [10, арк. 21-22]. Із "причини аварійності" зникли Михайлівська церква і дзвіниця (1834 р.) у Рожневі Косівського району: запобігаючи обвалу центрального купола, споруду розібрали для господарських потреб. Вона була на балансі сільради, яка також не повідомила пам'яткоохоронні органи про підготовку до знесення [10, арк. 23-25].

Боротьба за збереження церкви Параскеви П'ятниці 1718 р. у Космачі Косівського району, яку в народі називали "Довбушевою", бо, за переказами, у ній часто бував ватажок опришків, жертвуючи гроші на іконас і відбудову, стала символом непримиримого протистояння громадськості з атеїстичним компартійним режимом. Після численних ремонтів хрещата, п'ятизрубна, одноверха церква зберегла свою автентичність [2, с. 126]. Широковідомим храм став після знятого в ньому фільмі "Тіні забутих предків" С.Параджанова. Відтак у 1963-1964 рр. його пограбували, потім закрили і він почав руйнуватися. На його захист виступали відомі представники української інтелігенції - П.Тронько, дисидент В.Мороз, місцевий священик В.Романюк — майбутній патріарх Київський і всієї України Володимир, літератори О.Гончар, М.Стельмах, Д.Павличко, художники Г.Смольський і С.Гебус-Баранецька, мистецтвознавці Г.Логвин і В.Самойлович, історики, реставратори і музейні працівники І.Могитич, Я.Новаківський, В.Грабовецький та ін. [14].

Групу реставраторів, яка прибула 1971 р. для здійснення ремонтних робіт, голова сільради і секретар парторганізації з міліцією вислали з Космача зі словами: "...церква скорше зогніє чи згорить, ніж... дозволять тратити державні кошти на ремонт гниля" (За іншою версією, працівники КДБ зобов'язали реставраторів припинити роботи і за 24 години залишити село [1, с. 31]). Такої ж позиції дотримувалося і керівництво облвиконкому, яке в листі до заступника голови Ради Міністрів П.Тронька (жовтень 1972 р.) поклиалося на висновки "спеціальної комісії" про те, що церква Параскеви не має "жодної історичної та архітектурної цінності", що вона ніколи не підлягала Скиту Манявському, "не була жодним чином пов'язана з О.Довбушем", який "негативно ставився до релігії і попів" [3, арк. 1]. Відтак після першого підпалу храму в 1975 р. вогонь вдалося загасити, а внаслідок другого у 1983 р. він разом із дзвіницею згоріли дотла [14].

Аналіз актуалізованих джерел уможливує висновок про те, що громадські організації активно, наскільки це було можливо за досліджуваної доби, включилися в пам'яткоохоронний рух за збереження сакаральної архітектури краю. Утім, загальна ситуація у цій сфері продовжувала погіршуватися як на Прикарпатті, так і в Україні загалом. Про це свідчить доповідна записка 1985 р. президії Республіканського правління УТОПІК "Про стан охорони та використання пам'яток дерев'яного зодчества в Українській РСР" [12, арк. 9-11]. У документі підкреслювалося, що вони перебувають у "незадовільному стані", зокрема "через численні випадки незаконного самовільного їх знесення" та бездіяльність сільських рад, колгоспів і підприємств, що не вживають заходів з їх збереження. Стверджувалося, що "при сучасній організації і темпах проведення реставраційними роботами можна охопити одиночні об'єкти, в той час, як значна кількість унікальних споруд залишається без капітального ремонту". За таких умов "найдієвішими способами охорони та збереження пам'яток дерев'яної архітектури" визначалися консервація та періодичні ремонти із заміною окремих елементів. Засуджувалися "ініціативи" місцевої влади, які замість заходів зі збереження пропонували знімати пам'ятки з державного обліку, що прирікало їх на знищення.

Розглянувши цю доповідну записку, у червні 1985 р. президія Правління Івано-Франківської організації УТОПІК прийняла ухвалу, згідно з якою секція містобудування і архітектури мала здійснити перевірку технічного стану всіх пам'яток архітектури області, зокрема в Косівському, Верховинському, інших районах. Товариство апелювало до облвиконкому, щоб він зобов'язав райміськвиконкоми терміново провести такі реставраційні і консерваційні роботи [12, арк. 9-10].

Наведені документи ілюструють забюрократизованість радянської пам'яткоохоронної системи, коли суспільно корисні проекти не реалізовувалися через міжвідомчу подрібненість, формалізм та байдужість до національних культурних цінностей. Доповідаючи за кілька місяців про хід виконання ухвали Івано-Франківської організації УТОПІК, секція містобудування і архітектури констатувала, що проведення роботи з обліку та ремонту пам'яток "практично неможливе", бо більшість керівників райміськвиконкомів байдуже ставиться до об'єктів архітектури, тож у розв'язанні цієї справи "ніхто не зацікавлений" [12, арк. 11-12].

Нерідко і після музеєфікації сакаральні споруди далеко не завжди використовували в новій іпостасі й не позбавлялися загроз руйнування. Таким красномовним прикладом слугує церква Різдва 1615 р. у Ворохті,



пам'ятка союзного значення. Обладнаний у ній музей не функціонував, а відсутність сигналізації, сторожової охорони, вибиті вікна, оголені електричні дроти на даху, хрест, що похилився від вітру, пошкоджений цоколь й інші хиби, виявлені під час обстеження, свідчать про низький рівень таких робіт, які не гарантували належний стан збереження пам'ятки [4, арк. 7-8, 13].

Івано-Франківська обласна рада народних депутатів у листопаді 1979 р. ухвалила передати “ у відання управління культури облвиконкому пам'яток архітектури” та затвердила план проведення в них ремонтно-реставраційних робіт. Так, згідно з постановою, у пам'ятках союзного та республіканського значення розмістити: у храмі Стопчатова Косівського району — музей писанок; у Благовіщенській церкві в Коломиї (1587 р.) — музей гончарства та ікон на склі; у церкві 1733 р. в Черчому — музей історії села; у костелах XVII - XVIII ст. у Богородчанах, Рогатині, Городенці — краєзнавчі музеї та музей сільськогосподарських знарядь [9].

Як засвідчують джерела, Івано-Франківська обласна конференція УТОПІК 1969 р. схвально оцінила роботу Косівської організації з ремонту “знятих з реєстрації” (фактично закритих) церков, які хотіли перетворити на мережу музеїв історії, культури і побуту Гуцульщини [7, арк. 47], проте через брак коштів та “стримане” ставлення до цього проекту компартійних органів відмовилися від його реалізації.

На нашу думку, до пам'яткоохоронного руху вагомо спричинилася діяльність релігійних громад Гуцульщини: якщо офіційні державні та громадські організації зосереджували зусилля на відновлення і збереження пам'яток сакральної архітектури союзного і республіканського значення, то сільські громади рятували десятки не менш цінних, оригінальних місцевих пам'яток, які потерпали від природних та антропогенних чинників. Більшість урятованих за радянської доби пам'яток сакральної архітектури у 1988-1990 рр. повернули релігійним громадам, які провели ремонтно-реставраційні та стали їх використовувати за призначенням.

Висновки. Таким чином, діяльність зі збереження пам'яток церковної архітектури стала невід'ємним складником пам'яткоохоронного руху на Гуцульщині за радянської доби. Вона мала свою специфіку: супроводжувалася гострим протистоянням між різними суспільними чинниками; окрім суто технічних, фінансово-організаційних обставин на неї накладався ідеологічний чинник, що вимагав викорінення релігії і церкви із суспільного життя громадян. На це мусили зважати державні охоронні органи та громадські організації, які в боротьбі за збереження храмів доводили, що вони є неодмінним компонентом національної культурної спадщини. Їхніми зусиллями та завдяки опору місцевих громад було врятовано і збережено десятки сакральних споруд — унікальних святинь українського народу.

1. Арсенич П. Патріарх краєзнавства / Петро Арсенич // Академік Петро Тронько на Прикарпатті / Упор. М.Косило і Б.Гаврилів. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. - С. 27-35.
2. Вечерський В.В. Втрачені святині / В.В.Вечерський. - К.: Техніка, 2004. - 176 с.
3. Державний архів Івано-Франківської області, ф. Р-295, оп. 5, спр.3804.
4. Там само, спр. 5707.
5. Ф. 2046, оп. 1, спр. 1
6. Там само, спр. 8
7. Там само, спр. 16
8. Відомчий архів Івано-Франківської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Списки пам'яток архітектури с полными данными и сведениями об их физическом состоянии на 1 января 1980 г. - 45 арк.
9. Решение № 372 от 20 ноября 1979 года Ивано-Франковского областного Совета народных депутатов “О передаче в ведение управления культуры облиспокома памятков архитектуры и утверждение плана ремонтно-реставрационных и проектных работ на 1980 год”. - 3 арк.
10. Протоколы, план и др. документы о работе секции градостроительства и архитектуры за 1983 год. - 26 арк.
11. Списки о количестве и местонахождении памятников истории и культуры по состоянию на 1 сентября 1985 года. - 108 арк.
12. Протоколы, планы, справка о работе секции градостроительства и архитектуры за 1985 год. - 17 арк.
13. Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки / Г.Н.Логвин. - К.: Мистецтво, 1968. - 462 с.
14. Рибалко О. На похилій площині // Пам'ятники України. - 1997. - № 2. - С. 104-115.
15. Соколовський Зеновій Богданович // Косило М. Літопис краєзнавців Прикарпаття / М.Косило, Б.Гаврилів. - Івано-Франківськ, 2011. - С. 129.